

ӨЙТӨН СУРУЙУУ – ОҢО АЙАР ТОЛКУЙА

БӨЛҮҮҮӨК СУРУЙААЧЧЫ КЭС ТЫЛА

*Слава ИВАНОВ,
10 кылаас, 2020 сұл*

Ойуун – мээне киһиттэн ураты, дыкты күүстээх киһи. Инникини өтө көрүүн сөп. Кинилэри биһиги өбүгэлэрбит сүрдээбин ытыктыылар уонна убаастыылар эбит. Өссө киһи сөбүүх, аҕа ууһугар туох эмит мөккүөр буоллаҕына ойуун быһаарыылаах түмүк онорор эбит. Ону таһынан, боотур уһуйллуутугар илбис тардар диэн литератураҕа суруллар.

Ол да иһин Өксөкүлээх Өлөксөй ойуун уобараһын норуот инникитин бөлүһүөктүүр айымньытыгар тутуннаҕа. Айыы намыһын ойуун Саха омугун уонна киһи-аймаҕы кэлэр иэдээнтэн сэрэтэн, сөптөөх суолу ыйан биэрэр. Үгүс, улахан проблеманан кини көрдөрө сатаабыт эбит – киһи айылҕаҕа буортулаах сыһыанын. Ол иһин ити теманы бастаан билиһиннэрэр. Мин бэйэм сөпсөһөбүн: бу проблема сирбит үрдүнэн билингнээннигэ диэри актуальнай. Биһиги дойдубутугар айылҕаны харыстыыр, научнай, ыраастыыр, исследовательскай үлэлэр уонна араас форумнар, конференциялар ытталлар. Атын дойдуларга эмиз итинник хамсааһыннарга болҕомто уураллара буоллар, үчүгэй даҕаны буолуо этэ. Дьон айылҕаны харыстыахтаах, биһиги биир баар суох дьизэбитин Ийэ сирбитин буортулуурбут сыһа.

Ити кэннэ кэлэр, улахан омук кыра уонна улахан омукка сыһыаннарын туһунан проблема туһунан санаам. Бастаан ырытыллыа улахан омук бэйэ – бэйэлэригэр сыһыаннара. Өстөһүүнү, үлүүнү-сүтүүнү 1939 сылтан нацисткай Германия иккис Аан дойдутааҕы сэриинэн саҕалаабыт. Мин ааҕан олорон олус сөхтүм: Өксөкүлээх Өлөксөй 1910 сылга суруллубут айымньытыгар иккис Аан дойдутааҕы сэрии туһунан чопчутук, хайа омук саҕалырыгар диэри суруллубутун.

Дойдулар икки ардыларыгар бэрт былдьаһыны күн бүгүнүгэр диэри буола турар. Телевизорга, интернеккэ көрдөххө,

Россия уонна АХШ икки ардыларынан «гонка вооружений» буола турар.

Дьэ, сэрии кэмигэр улахан омуктар күүстээхтик кыра омуктары эһэн киирэн барбыттара, сиртэн симэлитэ сатаабыттара. Биһиги Сахабыт сиригэр олорор дьон кыра омуктарга киирсэр, ол эрээри улахан сирдээхпит уонна, биллэн туран, элбэх сир баайдаахпыт. Үс мөлүйүөн сүүс үс тыһыынчанан километрдаах иэннээх сирбитигэр Францияны, Австрияны, Германияны, Италияны, Швецияны, Англияны, Финляндияны уонна Грецияны батарыхха сөп. Маннык улахан сирбитин былдьаттарбат туһугар, улахан омугу кытта бииргэ алтыһан олордохпутуна эрэ табыллар.

Ол эрээри манна иккис куттал үөскүүр. Бииргэ алтыһан сылдьар омукут тылын ылынамыт, бэйэбит тылбытын умнамыт, биһиги, аҕыйах ахсааннаах норуот, норуот быһыытынан сүтэн хаалыахпытын сөп. Тыл сүтэҕинэ – норуот сүтэр.

Биһиги кыра, санга сайдаахтаан эрэр омукутугар төһө күүскэ ити охсоро буолуой? Бэйэбит санаан даҕаны көрүн, күннэҕи олохпутугар нууччалыы уонна атын даҕаны омуктар тылларынан төһө элбэхтик санарарбыт буолуой? Ити барыта атын омуктары кытары алтыһарбытыттан сылтаан дуо? Оннук, ол эрээри Өксөкүлээх Өлөксөй суруйбутун курдук улахан омук «сэттэ уон сэттэ дьиибэ дьибил сэттэрин», «аҕыс уон аҕыс араас албастарын», «тобус уон тобус кубулуҕаттарын» – ол эбэтэр үөрэхтэрин, култуураларын, тылларын бэйэбит төрүт тылбытын кытта тэнни туттаахпытна төрөөбүт сахам норуота “очурга оҕустарыа”, “тэхтиргэ тэптэриэ” суоҕа!

КӨНҮЛ САНАА САРГЫЛААХ САРДАНГАТА

Сардана ЛИТВИНЦЕВА

10 кылаас, 2015 съл.

Көңүл. Көңүл санаа... Көңүл санаа дзэн тугуй? Көңүл санаа киһи арахсыспат доѳоро. Көңүллээх эрэ буоллахха киһи быһыытынан бу күн сиригэр силигилээн силис тардан олороѳун.

Одун Хаан оноһуутунан, Дьылѳа Хаана ыйааѳынан иэҕэйэр икки атахтаах бу Орто дойдуга киһи буолан, сиргэ түспүт сэрэбзийинэн, окко түспүт оноһуутунан хайаан даѳаны Көңүл доѳордоох эйээрэн кэлэр. Көңүл орой-мэник оѳо сааскар түү мээчик, дьизэрэйэр хомус буолан, эйиигин арыаллыы сылдьар. Онтон кэлин борбуйгун көтөѳөн, сүүнэ киһи буоллаххына, илиигиттэн оргууй аѳай сизтэн Көңүл бэйэтин кынатыгар олордор.

Көңүл санаа икки араастаах: Үрүн уонна Хара. Үрүн көңүл кынталдьыйбыт кыталык буолан, бэйэтин киэн кынатыгар олордон олох кэрэтин көрдөрүү, куһаѳантан, кирдээхтэн хаххалыа... Онтон Хара Көңүл хааѳынаабыт албын тураах буолан, олох очурдарыгар анһан, үтэн биэриэ. Бастаан барыта кэрэ курдук буолуо, онтон хараххын астахха барыта хараҥа... ыгым... ыарахан.

Киһи бэйэтэ билэн эрдэѳэ, ханнык Көңүлүн уһугуннарарын. Ону билбит суох... Өскөтүн, туора киһи Көңүлү туура тардан ыллаѳына, Үрүн Көңүлүн үргэн, кэлэйэн көтөн баран хаалар. Үрүн Көңүл барахсан иччитин атыныраан, ытыыр-сонуур, төттөрү уйатыгар барыан баѳарар. Киһи көмүс ньээкэ уйатын, иччитин Көңүлүн туһугар охсуһуохтаах, оччоѳуна Үрүн Көңүл дьол кыымынан ыһыахтанан, сандааран-мичилийэн төттөрү төрдүн-төбөтүн, олоѳун-олбоѳун булунар.

Киһи бэйэтин илиитинэн Көңүлү тоһутоон эмиэ сөп. Холобур, бөтүүктүү боруок көрдөһөр хабыр майгылаах, суута-сокуона суох сутуруктаах, “аад” аһын - арыгыны кэргэн онгостубут икки атахтаах, биллэн туран, көңүлэ кэбирэх буолар... Оннук дьон Көңүлэ түүнүктээх түрмэѳэ иитиллэр, сыппах быһаѳынан аалыллар. Дьэ, ол кэннэ киһи өйдөнөн Көңүлүн төттөрү төннөрөр. Сынһыллыбыт, бааһырбыт Көңүл туох аанһа буолуой? Үйэ саас тухары оспот баас буолан, киһи сүрэѳин-быарын ис иһиттэн аала сылдьар.

Мин санаабар, Көңүлү киши бэйэтэ эрэ өрүһүйэр кыахтаах, бэйэтин сылаас тыбыныттан бэрсэн, иккис тыын киллэрэр. Билинни сорох эдэр ыччат Хара Суор кутуругар сөрүөстэн сылдыар. Онтон, кыргыс үйэтин саҕана хайдах курдук ыарахан этэй?!

Кыргыс үйэтэ - уот үйэтэ. Мин ордук кыыс аймаҕы аһынабын, кинилэр барахсаттар эмиэ таптыыр сүрэхтээх, муннанаар дууһалаах буоллахтара эбээт... Көңүллэрин кыната тостубут алдыаммыт, эбэтэр Көңүллэр иккиэн уһукта иликтэр, тон хаспах иһигэр хаайыллан сыталлар. Дьиннээх олоххо биирдэ бэриллэр тапталларынан ыал буолан, бур-бур буруо таһааран, ньир-бааччы олорботтор этэ. Барытын халын хармаан, сыһы мунунан сыспай сизллээх, хонуу мунунан хороҕор муостаах, “минньигэс”, “умсугутуулаах” арыгы барытын быһаарара. Кыыс олоҕо, дьылҕата хайдах да буоллун, хара санаалаах, уойбут-топшут тойоттор кымаардаан да көрбөтгөрө. Ол курдук кыыс иһигэр олорор Көңүллэр харахтарын хастыбытынан туран кэлбэттэрэ. Хара өлүөр дылы оннук утуйбутунан Орто дойдуттан бииргэ аргыый тэнгэ барсаллара.

Николай Якутскай кыргыс үйэтин саҕанаабы олох ойууланар “Табаҕа харыйата” сэһэнгэ кэпсэнэринэн Дьэдьэн Көңүлүн, саамай чугас эрэнэр дьоно, төрөппүттэрэ, сүрээбиттэн хостоон ылан күдэнгэ көтүтэллэр. Кэлин тигэһэр, буолар буолбутун кэннэ, дьэ өйдөрө ирэн, сыһа быһыылааммыттарын өйдүүлэр. Дьэдьэн Көңүлүн Үлэнниир Үп Тойон өлөрөр. Дьоннор өйдөрө-санаалара оччотооһу кэмнэ албан аат, суон сурах, баай-дуол этэ. Хачыгырыыр Харчы Хотун былааһыгар, сутуругар хара хамначчыт буолан олороллор. Оннооҕор үрдүк дуоһунастаах тойон, ис иһигэр киирдэххэ, кини, баара суоҕа, хачыгырыы сүүрэр хамначчыт.

Уйадыйа ааҕабын, Суорун Омоллоон “Аанчык”, Николай Заболоцкай «Мааппа» айымньыларыгар кыргыттар ыра санааларын дьон хаҕыс сыһыана Көңүл кынаттарын быһа сарбыян, тоһутан, атаҕастаан, буорга-сыыска тэпсэллэрин...

Хомойуох иһин, билинни үйэҕэ итинник хартыына аҕыйаҕа суох. Киши сонньуйар. Аһара сиэри таһынан күүлэйдээн, уроктан күрээн, куһаҕан дьаллыктардыын доҕордоһон, онтон сыһыа угуйар уоттардаах түүннү түлүрбэхтэр эрэ сылдыар амырыын арыгынан күндүлүүр аарыма уораҕайдарыгар уоллуун-

кыыстыын сарайа-салбана сүүрэллэр. Бэйэбэр эрэ ”бэһиэлэй” олоххор Хара суор түөһүн охсунан, халын хармаангын халаан, сыын-сыраан сырайдаан, тобох-ибэх аһылыктаан, эргэ-урба танастан, дьиэ кэргэннин туоратан, алаһа дьиэн иччитин тэйтэн, Ийэхсит ийэбин кэлэтэн, мин эрэ баарбын диэбитти уһун унһуктаах уутуттан уйгууар. Дьэ, оччоҕо хара албын Көнүлүн бэйэбин таптаабытынан дьаһайыа, киниэхэ хамначчыт курдук хабын эрэ хаама сылдыа, аас-туор олохтуо.

Ол гынан баран, Үрүн Көнүл Харчы Хотуну утары барар, кыайар кыахтанна. Ол кыағы сатаан туттуохха наада...

Олох сайдан истэбин аайы, харанаҕа тыкпыт сырдык кэриэтэ, Үрүн Көнүл сыыа оргууй аҕай халын муус хаспаыттан үрүн эһэли орҕостон хостонор. Мууһурбут мэийи ирэн, кыаһыламмат тыл сөллөн, хамсаан барар.

Сахам дьоно, харана, халын хаххатыттан хостонун, Хара Көнүл угайыларыгар киирэн биэримэн! Күн сирэ кэрэ эбээт!!! Олох сайдыта – күн тыгыта. Күлүктээх суолларга сырдыкка, кэрэбэ угууар күн көрүө.

Муус сүрэххитин, кырыылаах хараххытын, эриллэбэс толкуйгутун, таайтарыылаах Таптал мунура бараммат кинкинир киэн халлаан урсунугар күөрэгэй дьырылыы ыллырын тэнэ, Үрүн Көнүл сылаас сарданатынан сыдыайдын! Оччоҕо мөкүттэн үтөнү араарар сытыы харахтаах, харананы кытта эйэлэспэт эрчимнээх сүрэхтээх, сырдыгы анаарар тобуллабас толкуйдаах киһи киэнэ килбиэнэ, саха киэнэ саарына буолан, Аан дойду ааттаахтарын кытта алтыһан, албан ааттаныхпыт.

Түмүкпэр этиэм этэ: эһиги ханна, туохха эмит түбэхэр түгэннитигэр тулуурдаах эрэ буолун! Барыта син биир көнүө, төннүө, өйдөнүө. Оннобор сиккиэр тыалы киһи санаатын күһүнэн баһыйар!!!

НОРУОТ ТУҮГУГАР ОЛОХ

Сайыына МОНАСТЫРЕВА,

11 Б кылаас үөрэнээччитэ, 2017 с.

Норуот... Норуот туһугар олох... Биир тылга төһөлөөх модун санаа баарый? Норуот туһугар эрэ үлэлиир киһи, киһи быһыытынан бу күн сиригэр силигилээн силис тардан олорор.

Күүстээх, дохсун санаалаах киһи баҕарбыт сыалын-соругун, олус истин киһи иэгийэр баҕа санаатын норуот, уопастыба туһугар үлэлиир.

Мин умсугуйа көрөбүн... Норуот туһугар санаалаах киһи Одун Хаан оноһуутунан, Дьылҕа Хаан ыйаагынан үрдүк айыылартан арчыланан кута-сүрэ, өйө-санаата умайа сылдьар күүстээх уотунан киһи хараҕын саба биэрэр кыым уота буолан көстөр. Кини чаҕылхай уйулҕата, ис туруга туох баар дьылларга тулуйар, норуот туһугар үлэлиир сөптөөх суолга туруммут киһи буолар.

Биһиэхэ чаҕылхай холобур буолар Платон Алексеевич Ойуунускай. Сытыы, мындыр өйдөөх, сайаҕас, сайа саймаархай санаалаах, Сахабыт сиригэр кинкиниир киэн халлааныгар, үктээтэххэ өбүлдүйбэт үрдүк, киэн мындаалаах мырааннардаах, быйаҥа быстыбат туруу бараан дойдутугар, талах курдаах Таатта талыы-талба сиригэр улуу уола П.А. Ойуунускай олорон ааспыта.

Платон Алексеевич Ойуунускай норуот дьылҕатын туһугар сырдык олобун анаабыта. Оо, төһөлөөх күн курдук чаҕылыччы көрбүт олобун саха норуотун туһугар үлэлээн-хамнаан, баһылан, хаарыан мындыр уолу харана былыкка хайбыттара буолуой?!

Кини элбэх дириг ис хоһоонноох айымньылары суруйан хаалларбыта. Олортон «күүстээх киһи» уобараһын киллэрбит 1927 сыллаахха «Сүрэх» бүтэһик кэпсээнигэр көрөбүт.

Миигин толкуйга киллэрдэ... “Соххор хараҕын уутун, доһолон сүһүбүн уутун” чупчуруйан муспут баайдары утары гражданскай сэриини өрө күүрүүлээхтик суруйбута. «Сүрэххэ» көрөбүт үс атын уобарастары. Ааныска сүрэбэ, Мэхээлэ сүрэбэ уонна Быһпсай бандьыт сүрэбин.

Мин санаабын аймыыр ийэ сүрэбэ. Ийэ... Хас биирдии киһи ийэлээх. Оннооҕор быыкаайык хомурдуос ийэтин түөһүгэр сылдьар буолара. Ханнык баҕарар ийэ, оҕото ыраах сылдьан

алдырхайга түбэстэжинэ курдатты сүрэжинэн сэрэйэр. Бу буолар Ааныска уобараһа. Ааныска эмээхсин уратыта, автор дьин олобуттан чэхчыларын туһанан суруйбут. Мэхээлэ эр бэрдэ норуот уола. Борустуой норуот туһугар охсуһааччы идеятын көрдөрөр. Бу баар истин, хорсун өйдөөх киһи быһыыта. Мэхээлэ уол бандьыттар сутуруктарыттан босхолонорго, дьоннору көнгүлүнэн кынаттыыр.

Быыпсай Бандьыт уобараһа биһиэхэ хара хаагынаабыт албын тураах буолан, дьоннор олохторун очуурдарын анһан көстөр. Ол курдук Мэхээлэ сүрэжин ийэтигэр сиэтиэх быһыыта киһиэхэ оспот баас буолар. Киһи сүрэжин-быарын аала сылдыар мөлтөх быһыы. Орто дойдуга, хомойуох иһин, санаата хараарбыт, дууһата буортуйбут киһи элбэх. Дьиибэргиибин... Быыпсай оҕо эрдэбинэ ийэтин сэбэрэтин куустаҕа, ийэтэ сүрэҕэр сыһыаран намын куолаһынан ыллаатаҕа. Ол да буоллар бу сиргэ ким барыта, туох барыта уйулҕата буортуланар.

Көрөбүн... Мэхээлэ одьунаас охсуһуута уонна Ааныска амарах, истин сүрэх үйэлэр тухары умнуллубат.

Варвара Огорокова «Үйэлэр саха литература кирбиилэригэр» үс кэрдиискэ арааран, 1917-1925 сылларга норуот туһугар көлөһүнүн тохпут уобараһын «Кыһыл Ойуун» олонхо-тойук революционнай охсуһуу идеяларынан суруйбут П.А. Ойуунускай саха литературатыгар санга герой-охсуһааччы уобараһын киллэрбитэ.

«Кыһыл ойуун» сүрүн геройа көңүл иһин охсуһааччы, модун санаалаах киһи буолар. Урут былыргы сахалар батталга бэйэлэрин өйдөрүнэн олобокко, көңүл кынаттарын хаайан, ымпыкка-чымпыкка баттаан олодохторуна Кыһыл Ойуун олус кыһыйар-абарар. «Көңүл уотун уматыам дуо?»-диер. Норуоту баайдар дьаданылар харахтарын халын хаһаларынан симпиттэрин борустуой дьон сүрэҕэр уот кымын уһугуннарарга саныыр.

Мин санаабар, автор эриэн кылыһынан баай дьону көрдөрөр. Ойуун үс сыл анараа өтүгэр эмиэ харана батталга олобут. Эриэн кыһыл – баай киһи кинини баттырыттан куттаммыт быһыылаах. Онтон хайдах эрэ уһуктан баран, күүстээх санааламмыт.

Оруос Баай “тиистээх-тынырахтаах элбээтэ” диэн дьон өйдөннө, мин илиибиттэн табыста, миигин утарар элбээтэ диэн

Кыһыл Ойуунтан толлоро көстөр. Оруос Баай сыала-соруга Орто дойдуну уруккутун курдук салҕанан барыан баҕарар буолан, кыһын Айыы Куону Орулуос Дохсунна холбуур. Кини хамначчытара өйдөнөн, кинини утардахтарына олоҕор ыарахаттары көрсөр. Онон кини Орулуос Дохсунна күүһүн холбоон, урукку батталлаах олоҕу салҕаары гынар. Саһыл Ойуун саха норуотун көлөһүнүн сиэн бэлэмнэ олорон кэлбит “эрэллээх-эбүрдэлээх эргэ үйэтэ” үрэллэн эрэрбиттэн хараастар. Саһыл Ойуун “үллэр өлгөм күүстээх үүнэр үйэ кыайда” диэн тылларынан кини баттала суох, көңүл олох кыайда диир. “Өлгөм күүстээх” олох – уһун үйэлээх дьоллоох олох.

Кыһыл Ойуун бэйэтиттэн ойууннуурттан akkaастыра, символ уобараһы илдэ сылдыар. Төһө да баҕа санаатын толорорго баҕарарын, кини икки атахтаах буоларын быһыытынан, амарах дууһалаах, аһыныгас уйулҕалаах буоллаҕа. Ол курдук Оруос Баайы кыайыыта онтон баттал барамматах.

Кини-аймах абааһыта эмэгэттэрэ буолбатах. Олоххо үөскээбит дьиннээх күүстэр бэйэлэрэ буолаллар. Дьэ, ол иһин Кыһыл Ойуун баттаммыт дьон батталларын суулларан, көңүлү ситэрэр символ буолар.

Ойуунускай оччотооҕу олоҕу көрүүтүн айымньыларыгар көңүл киһи туһунан санаалара умсугуйан испиттэригэр көрөбүт. Кини эдэр сааһыгар модун санаатын көрдөрөн, норуот туһугар охсуһуу идеянан үлүһүйбүтэ.

П.А. Ойуунускай биир улахан сэһэнэ «Улуу Куданса» бэйэтин норуотун туһугар хайдахтаах курдук киһи сатаан кэспэт айымньыларын суруйбута. Кырдык, хас биирдии киһини диринник толкуйдатар герой Улуу Куданса. Хаарыан быһаҥа быстыбат, туруу бараан дойду дьоллоох олохторугар борук-сорук буолан, тымныы кэлэн сүөһү, киһи бөҕө өлөн, норуотун эрэ толкуйдаан харыстаары Чачыгыр тааһынан Чолбон сулуһу кэптэрэр.

Киһи ис сүрэбиттэн таптыыр киһитэ оҕо буоллаҕа... Ол да буоллар норуотун туһугар туох баар саамай хараһын харатын харыстыыр оҕолорун абааһылары кытта уруурҕастахпына, дьан суох буолуо, абааһы төттөрү ылыа диэн толкуйдаан, иккис аһыытын онорор. Төһө да аһыылары онордор, кини толкуйун норуота өйдөөбөт. Норуота баран хаалан, ону аллараа

абааһылартан кылыс аҕаллахтарына: «Мин норуотум миэхэ төттөрү кэлиэ дуо?» - диэн эрэ саныра киһини сөхтөрөр.

Мин көрдөхпүнэ... П.А. Ойуунускай бэйэтин чахчыларынан суруйбут. Кырдык норуотун туһугар үлэлээбитэ. Ону норуота өйдөөбөккө репрессияҕа харанга хаайыыга укпута. Улуу Куданса уонна П.А. Ойуунускай охсуһууларын билигин биһиги бары билэбит. Улуу Куданса, Мэхээлэ, Кыһыл Ойуун уонна П.А. Ойуунускай курдук дьоннор биһиги дойдубутугар улахан кылаат киллэрбиттэрэ. Дойдубут сайдан-тупсан бур-бур буруо таһааран, кустук сэттэ өнүгөн чабылһыан турдаҕа.

П.А. Ойуунускай хорсун быһыыта көлүөнэттэн көлүөнэбэ хаһан даҕаны сөйбөт суола тылла, силигилии туруоҕа.

Мин өлүөм-дьүһүнүм сүтүөбэ,
Мин буорум отунан үүнүөбэ
Кэриэһим кэннибэр хаалларан
Кэхтибэт кэрэкэ тылларым.

ДУУҦА АЙМАНЫЫТА

*Настя КУЗЬМИНА,
9 кылаас, 2005 сыл*

А.И. Софронов «Таптал» драматын ааҕан баран, элбэҕи ырыта толкуйдаатым. Драмаҕа олох дьингнээх, кытаанах, ыарахан кэмнэрин, нуучча культуратын сабыдыалын, буржуазнай национализм кэмнээҕи биризмэни көрдөрөр. Манньык кэмгэ саха норуотун кэккэтигэр дьоллоох киһи баар дуо диэн автор сүрүн проблемнай боппуруоһун туруорбут. Автор айымньы нөнүө ол кэмнээҕи дьахталлар олохторун Кэтириһинэн чаҕылхайдык арыйбыт. Бу драмаҕа биир саамай чаҕылхай уобарас дии саныһыбын.

Драма сүрүн иирсээнэ кыыс оҕону сөбүлээбэт киһитигэр эргэ биэрииттэн саҕаланар. Кыыс абаҕата Ыстапаан тулаайах оҕону сааһын ситээтин кытары, үп-ас ымсыгыгар, ыарахан халһымна, сулууга Сис Сэмэннэ 60 саастаах баай оҕонньорго биэрэр. Сис Сэмэн кыһы атаҕастыыр, баттаан олорор, хара үлэҕэ үлэлэтэр, итии-истин таптала инэрбэт. Мин санаабар, бу сибэкки курдук саҕа тиллэн эрэр кыыска улахан эрэй, сор-мун

буолуо. Оннук даҕаны. Мантан сирдэтэн Кэтириис дьолун булбата диэххэ сөп.

Билии чыпчаала уонна дьиннээх күүстээх таптал дьону күүһүрдэр, сөптөөх суолга сирдиир. Драмаҕа оннук уобараһынан буолар Бүөтүр уол. Кини Кэтириини күрэтэн, ыал буолан таптаһан олороллор. Кэрэтиэн, ыраас, нарын таптал! Ама, бу дьол буолбатах дуо? Дьол! Кэтириис эрэйдээх аҕыйах да кэмнэ буолар, олоҕор кэлэн ааспыт кэмигэр таптал кэрэ абылангын билэн бардаҕа. Сис Сэмэн курдук дьиикэй дьонно суох эбиттэрэ буоллар ол кэмнэ төһөлөөх элбэх дьоллоох таптаһар сүрэх баар буолуо этэй? Автор Бүөтүрүнэн саха норуотун үөрэх үрдүккэ көтүтүө, дьолу аҕылыа диэн суруйар. Бүөтүр эмиэ олоҕор тапталынан эрэ олоҕорбут дьоллоох киһи диэххэ сөп.

Дьолу араас өттүттэн көрүүххэ сөп. Киһи дьоло - аата өлбүтүн да кэннэ ыраас хаалыыта. Сис Сэмэн сокуоннай кэргэнин атын киһиэхэ иирэн барбыт диэн аатын харанарда сатаабыта. Ол курдук Кэтириис кырдьыга өлбүтүн кэннэ биллэр. Эриттэн арахсара көңүллэммитин, сокуону кэспит Сэмэн Хомуйаахабы, Ыстапаан Туураахабы холубунай эппиэтинэскэ тардар туһунан көнсүстүөрүйэ суута сэлиэстийэ онорон ыйаах таһаарбыт уонна окурууһунай суукка атаарыллыбыт. Бу суутун уурааҕа хойуутан кэлэр. Драмаҕа быыс түһүүтүгэр, Бүөтүр Кэтириис хайдах өлбүтүн «хайаан да ирдэниэх... айдааны оноруох» буолар. Манан автор үөрэхтээх киһи ол да кэмнэ, билинни да үйэҕэ туруоруммут сыалын ситиһиэ диэн этэр. Үөрэх батталга бэриммэт.

Бэйэтин ураты көрүүтүнэн, төһө да үөрэҕэ суох буоллар, дьонно куруук сүбэлии-амалы, дьон санаатын көтөҕөр аналлаах Күлүк Сүөдэр ойоҕос персонаж да буоллар, драмаҕа сүрүн миэстэни ылар. Кини эрэй бөҕөнү көрсөн олоҕу билбит киһи, куруутун тугу эрэ бөлөһүөктүү, сыаналы, үөрэтэ сылдьар үгэстээх. Олох, быһыы-майгы тойонньута Күлүк Сүөдэр мэлдьи «көр, олох быһыыта ити курдук буолар» диэн тыллаах. Манан кини туой киһи олоҕо эрэй-муна элбэбин, дьол диэн быстаҕын, оноруу, ыйаах кытаанаҕын түмүктээх этэр. Күлүк Сүөдэр этэринэн, киһи олоххо төрөөн барарыгар үстэ дьүһүн кубулуйар: маннай оҕо сылдьан оонньуур, иһэ тотун эрэ билэр; иккиһэ - улаатан иһэ тапталы биһириир, үтүө сүрэхтээх буолар; үсүһэ - атаҕастыан, куһаҕантан ас таһаарыан баҕарар. Итини кини

«тангара дуу, туох дуу айбыт» оноруутунан, фатальной сокуонунан, ааҕар. Кини биир суол туохтан да күүстээбинэн дьон тылын ааҕар. «Киһи сиргэ түспүт сэрэбиэйэ, окко түспүт оноруута дьон тыла буолар эбит» диэн этэр. Автор резонер уобараһынан бэйэтин санаатын эмиэ тиэрдэр, айымньы сүрүн идейнай матыыптарын арыяр.

Бу айымньыны ааҕа олорон, тоҕо эрэ мин сүрэхпэр тымныы, сөрүүн тыал курдары үрдэ. Баҕар, бу таптал туһунан айымньыны ааҕан, Бүөтүр тапталын ыар хара былыкка былдьатан аймана ытыгырыттан дуу? Кини айманар сангата күһүннү ардаҕы кытта тэннэ ыараханлык ытаан, саҕах диэки уста турда...

УРУККУ УОННА БИЛИННИ КЭМ УРАТЫТА

Лилия СОБАКИНА,,

11 Б кылаас, 2017 сыл.

Дьылҕа... Бу орто туруу бараан дойдуга, Одун Хаан оноһуутунан, Дьылҕа Хаан ыйааҕынан иэҕэйр икки атахтаах дьолун була, дьылҕатын оносто, араас өннөөх кырааскаларынан кизргэтэ кэлэр. Аламай манган күннээх орто дойдуга төрөөн-үөскээн олорор икки атахтаах ханнык суолу батыһара бэйэтиттэн тутулуктаах дии саныыбын. Олохпут, дьылҕабыт бэйэбит илиибитигэр.

Урукку уонна билинни кэм төһө уратылаахтарый? Бириэмэ ааһан истэҕин аайы, олох төһө уларыйан иһэрий? Мин, XXI үйэ оҕото, этиэхпин сөп, билинни үйэ сайдан аҕай турар, киһиэхэ туох да тийбэтэ диэн суох, барыта баар. Ол эрэн, умнуо суохтаахпыт биһиги өбүгэлэрбитин, бэйэбит төрүт сизрбитин-туоммутун, умнуо суохтаахпыт кэлэр кэнэҕэски кэскил иннигэр охсуспут, хаан тохпут төрүттэрбитин. Төһө да олох уларыйдар, сайдан истэҕин аайы, өйдүөхтээхпит биһиги, биһиэхэ дьоллоох, эйлээх олобу биэрбит күндү дьоммутун.

Итинник проблеманы көтөхпүт Софрон Петрович Данилов «Сүрэх тэбэрин тухары» романыгар. Оскуола олоҕор биир үтүө күн кырдыаҕас киһи кэлэн эһигини кытта кэпсэтиэ диэбиттэригэр, оҕолор сөбүлээбэтэх курдук, кини тугу кэпсиэй биһиэхэ игин диэн санарсаллар. Ити түгэн биһиэхэ киһи киһиэхэ убаастабыла суохтук, сэнээбит курдук сыһыаннаһарын көрдөрөр. Лука

Максимович тугу кэпсэтиэн билбэккэ, бэйэлэрин төрүччүлэрин, Лэгэнтэй Петрову биллэлэрин-билбэттэрин ыйытар. Оҕолор билбэттэриттэн хомойор-хоргутар. Үөрэнээччилэр игин араас омуктар учуонайдарын биллэлэр, холобур оностоллор. Онтон бэйэлээх бэйэ дьонун билбэттэр. Лука оҕонньор төһө хомойбута, кэлэйбитэ буолуой?! Ол гынан баран, Лука Максимович бэйэтин кэпсээнинэн оҕолор харахтарын арыйбыкка дылы буолар. Бэйэбит төрүччүбүтүн билбэт проблемата күн бүгүнгэ дылы баар. Холобур, мин оскуолам оҕолоро бэйэлэрин уулуссаларын аатынан ааттаах улуу дьону билбэттэр. Киһи онтон сонньуйар эрэ.

Саха норуотун туһугар кыһамньытын уурбут, көлөһүн тохпут дьону умнарбыт, билбэппит сатамMAT. Этиэм этэ, саха норуота, иннибитин кэннибитин билбэккэ сылдьан, ханна да ыраахха тийиэхпит суоҕа. Биһиэхэ дьоллоох олоҕу бэлэхтээбит төрүччүбүтүн куруутун сүрэхпитигэр хатыы сылдьыабын!

Аныгы үйэҕэ үөрэх олуһун сайынна, күүстээхтик турда. Билигин хас биирдии киһи үөрэхтээх, баай да буоллун, дьаданы да буоллун, ол оруолу оонньообот. Онтон урукку кэмнэ оннук буолбатах...Баай эрэ дьон оҕолоро үөрэхтээх буолаллара.

Итиннэ холобурунан буолар Платон Алексеевич Слепцов-Ойуунускай кэпсээнэ «Оҕо куйуурдуу турара». Сүрүн герой дьаданы буолан, үөрэнэр, үөрэхтээх киһи буолуон баҕаттан эбэҕэ киирэн куйуурдуур. Кып-кыра уолчаан сырдык олоххо дьулурун, тардыһытын көрөн киһи сөҕөр, махтайар.

Ити «тыыннаах» айымньы буолар. Тоҕо диэтэр, күн бүгүнгэ диэри ити проблема күүстээхтик турар. Билинни үйэ оҕолоругар туох баар усулуобуйа барыта баар, ол эрэн, итинник олоххо тардыһылаах, сыаллаах-соруктаах оҕо тарбахха баттанар. Тоҕо оннугуй? Тоҕо аныгы үйэ үгүс ыччата күннээбинэн олороруй? Ити барыта бэйэбит мөлтөхпүтүн көрдөрөр, бэлэмнэ үөрэнэн хаалбышпыт дии саныбын.

Олох салҕана турар. Көлүөнэттэн көлүөнэҕэ сизр-туом бэриллэн, саха норуота сайдан иһэр. Биһиги төрүт тылбытын умнуо, сүтэриэ суохтаахпыт. Сахабыт сирэ үүнэ, сайда, чэчирии турарыгар кыһамньыбытын уурухтаахпыт.

Мин, XXI үйэ оҕото, саха буоларбынан киэн туттабын.

ОЛОХ – ТААБЫРЫН

Ариан ГУЛЯЕВ,

11В кылаас, 2011 съл

Олох олоруу - Дьол! Туох барыта бу Аан дойдуга, сарсыарда күн тахсан киэһэ киирэринии, саҕаланар саҕахтаах, бүтэр уһуктаах. Оннооҕор таас үлтүрүйэр, тимир дьэбиннирэр, мас эмэбирэр, тынар тыыннаах өлөр кэмнээх.

Бу биирдэ бэриллэр олоҕу, айылҕа саамай улахан бэлэҕин, толору дьоллоохтук олоруохтаахпыт. Хас биирдии киһи аныыны-хараны туоратан, инникигэ үчүгэйгэ эрэнэн, чугас дьонун туһугар олоруохтаах. Долгуйабын... Миигин инники дьылҕабар туох күүтэрин. Долгуйабын, өскөтүн, дьоммун кыайан ииппэт буолар санааттан...

Биһиги бары иннинэн сирэйдээх, көхсүттэн тэһииннээх «киһи» диэн аатырар, тынар тыыннаах буолабыт. Айылҕа оҥоһууттан барытыттан уратыбыт, атыммыт. Эт мэйиилэнэн, анара сайдан, барыны бары сатыыр буоллубут. Ону кытта төттөрү сайдан өй-санаа да сатарыйыта баар.

Биһиги суруйааччыларбыт киһиэхэ олох туһунан өйдөтөр араас айымньыларын ааҕабыт. Толкуйга түһэбит... Ол курдук классик суруйааччылартан биирдэстэрэ А. И. Софронов - Алампа «Олох оонһуура» айымньытыгар биир сүрүн геройа Уйбаан буолар. Уйбааны «ыал буолбутун тухары, күн тура-тура үлэлибин да, байан-тайан кэлбэтим» диэн быстах саныыр-санаата үйэ-хаайа тутар. Бэйэтин сэнэнэр санаалаах киһини туох үтүөҕэ-кэрэҕэ тиэрдий? Онон Уйбаан сыал-сорук оҥостон, тоҕоостоох түгэн үүммүтүгэр, Кууһума оҕонньор баайын-дуолун уоран-талаан, хара санаата Дьэкиими остуруокка «атааран», дьэ байан-тайан олорор курдук эрэри...

Уйбаан дьылҕата сыһа мөкү өттүгэр уларыан барар. Майгыта-сигилитэ, дьонно сыһыана, доруобуйата барыта айгырыыр. Олоҕо аарыма мас лабаалара хатан, тостон түһэринии алдьанан барар. Хара дьай, манньк сыһа быһыы, үйэ саас тухары үрэххэ уот кыыма буолан сылдьар. Уот кыыма улахан баһаарга да тиэрдэн сөп. Хом санаа хара былыт буолан баттыы сырыттаҕа...

Дьэкиим остуруоктан кэлэн баран, ким кинини уган биэрбитин билэр. Уйбаанна кэлэн барытын «быһаарсар». Дьэ алдьархай! Уйбаан бэйэтин сытыы биилээххэ дэннэнэр. Этилибитин курдук, уот кыыма баһаарга тиэрдэн сөп. Кимиэхэ

эрэ куһағаны онгордоххо бэйэбэр сэттэ бүк төттөрү кэлиэ диэн өс хоһоонугар сөпсөһөбүн. Уйбаан «харчы эрэ баар буоллабына олоруохха сөп» диэн олобун сүрүн санаатын сыһа хайыһыннаран, хара дьай аллараа «муус» суолга тардар.

Түмүкпэр этиэм этэ: олох - таабырын. Атын дьон олобун ордурбаама. Барыта кэрэ буолуо! Инникигин толкуйдаа.

Онтон мин олобум... Инниким таайылла илик таабырын, дабайылла илик хайа, уһун киэн араас туоруур өрүттэрдээх суол...

ТАПТАЛ – ИСТИН ИЭЙИИ

*Маша ПОПОВА,
8 кылаас, 2008 сыл*

Таптал... дойдуга таптал, киһиэхэ таптал, олоххо таптал...
Аан дойду үрдүнэн саамай ыраас күүс - таптал.

Киһиэхэ таптал хас биирдии дьонно араастаан киирэр. Таптал киһи сүрэхэр ньургунун сибэкки курдук тыллар, сырдыгынан сыдыайар. Саамай күүстээх таптал кыыстаах уол тапталлара буолуо дии саныыбын.

Ол курдук мин бэйэм саамай чугас дьоннорум тапталын билэбин: эбэлээх эһэм истин тапталларын. Эбэм Таатта Победатыттан, эһэм Чурапчы Арыылаабыттан сылдыаллар. Кинилэр ыһыахха билсиспиттэр. Эбэм Анна Семеновна сүүрэнкөтөн кыыс бэрдэ эбит. Ыһыах аайы сүүрүүгэ, ыстаныыга бастаан, мүһэнэн наҕараадаланар эбит. Ол онно эһэм көрөөт таптаан, таптал ыраас иэйиитин билбит.

Сыбыдааннаҕа баралларыгар эбэм сир астыыр аатыран, эһэм бултуур аатыран бараллар эбит. Тыаҕа көрсүһэллэр, сылаас тапталларын этэллэр. Эбэм ыаҕайатын иккиэн көмөлөөн толорон кэбиһэллэр, онтон эһэм Байанай оҕонньор байанайын биэрбэтэ диэн кистиирэ. Ол курдук сылдьан ыал буолбуттар. 7 оҕолоохтор, сиэн, хос сиэн, чооску, куурусса, ынах-сүөһү бөҕө буолан, биирдэ да кыыһырсыбакка ололорбуттара.

Олоххо таптал күүһүн 80 саастаах эһэм оҕонньорго көрөбүн. Сөҕөбүн А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов уонна да атын суруйааччылар хоһооннорун, кэпсээннэрин биэс тарбаҕым курдук билэриттэн, эбэбэр таптала устубатыттан, эбэм өлбүтүн кэннэ эһэм эбэм унуоҕар баран киһилии кэпсэтэриттэн, кыһын

ортото баран сонунун кэпсиригтэн. Эһэм эбэбэр анаан хоһоон бөҕөтө айбыта. Кинилэр уоттаах тапталлара миэхэ холобуру буолар.

Дойдуга таптал... Бу эмиэ олус күүстээх ийии буолар эбит. Мин Николай Габышев “Төрөөбүт буор” кэпсээнин ааптатаҕым эбитэ буоллар, бу күннэ дылы эһэм дойдутугар тапталын өйдүөм суоҕа этэ. Эһэм дойдутугар биир уолунаан олорор. Ол гынан баран, уола балыһаҕа киирэн, билигин собус-соҕотох. Биһиги кинини: “Сүөһүгүн эс уонна биһиэхэ олоро кэл” диэн сыһа ынырарбытын өйдөөтүм. Кини эмиэ бу Балбаара эмээхсин курдук дойдутун тапталынан олороро буолуо.

Мин бэйэм ыраах күрэхтэһэ бардахпына, аҕыйах кэм иһигэр дьизбин ахтабын аҕай. Онтон Балбаара эмээхсин хоту дойдуттан төһөлөөх өр төрөөбүт дойдутугар тийэрин күүппүтэ буолуой?! Ардахтаах кэмнэ “суос-сатыы үс түүннээх күн” хааман, дойдутугар 80 км. хаалбытын кэннэ, суол кытытыгыгар сытарын суоппар дойдутугар илпит. Эмээхсин барахсан атаҕа сүллэччи иһиэр дылы хаамахтаабыт.

Балбаара дойдутугар тапталын автор олус күүскэ тириэрипит. “алааһыгар тийэн ытыы-ытыы салгыны кууспут уонна, умса түһэн сытан, алааһын кырсын сыллаабыт, уураабыт, имэрийбит...”

Таптал баар буолан олох баар, таптал баар буолан сир сырдык!

КИҢИ ОЛОҕО – ЫППЫТ ОХ

*Коля МОНАСТЫРЕВ,
10 кылаас, 2015 сыл*

Олох диэн тугуй? Олоҕу киһи-киһи араастык көрөр. Мин тус бэйэм олоҕу өрүскэ тэннибин. Өрүс хаһан даҕаны биир тэнник айаннаабат. Долгуннардаах, долгун диэн олох ыарахаттара. Олох долгуннарыттан чаҕыйбакка, иннин диэки устан иһиэбин. Олох диэн сүрдээх киэн, дирин далааһыннаах өйдөбүллээх. Тууулуу, санаарҕабыл, толкуй, мунар түгэн киһиэхэ сэрэшпэккэ кэлэр.

«Олох оонньуура» драмаҕа Уйбаан олоҕун сүрүн сыалынан байыыны эрэ көрөр. Ханан да майгы, үтүө, таптал диэн өйдөбүл суох. Бу олоххо «байарбын биллэрбин тугу баҕарар

онгоруом этэ» дигэн киһини дьулатар санаалаах Уйбаан олус кэнэн толкуйдаах. Драмаҕа Баһымньы Дьаакып киһи иһигэр абааһы кирибитин туһанан олус элбэхтик этэр. Бу резонер уобараһынан Алампа дьону куһаҕан санаатын көрдөрбүт. Уйбаан иһигэр инсэ абааһыта киирэн, Кууһума ампаарын алдьатан, халаан олобуун олоччу алдьатар. Иһигэр араас абааһылар ыллаһаллар.

Байан да баран олохтон астыммат. Доропуун киирэн харчы иэс көрдөөбүтүн биэрбэт. Оннук буолбуттан бэйэтэ да соһуйар: “Итинниктэргэ иэс буолуохтааҕар босхо да биэриэххэ сөп этэ да, ону мин киһиэхэ биэрэри быһаҕынан анньар кэриэтэ сананабын”. Итинки толкуйга киирэн, танара накаастаата дигэн сыһатын билинэр. Ол гынан баран, иһигэр баар абааһылар тарбаан, үтүөнү онгороро кыаллыбат. Онон дьоллоох киһинэн ааҕыммакка, иһигэр баар куһаҕан кэмилдьилэрин кытта туора суолга халыйан күн сириттэн туоруур. «Бу дойдуга үөскээбит киһи туохха да хараҕа туолбат» дигэн өс хоһооно Уйбаан курдук дьонно туһаайыллар.

Алампа айымньылара олус дириҥ ис хоһоонноохтор уонна таайтарыылаахтар. Драмаҕа резонер уобарас автор тугу этиэн баҕарбытын илдэ сылдьар. Саха классик суруйааччыта майгы-сигили, үтүө-мөкү, таптал ытык өйдөбүллэрэ симэлийэн эрэр дигэн санааны эппит.

Бу күн сиригэр киһи олоҕо – ыппыт ох. Саҥа түспүт хаарга сүүрбүт хайыһар суолун курдук ыраас буолбат. Олоххо тыаҕа мунуу, суолтан туорааһын, бүдүрүйэн ылыы элбэх. Күн айы ким эрэ ытыыр, сорох күлэр, сорох төрүүр, сорох ооньуур-көрүлүүр. Бу барыта олох обургу ооньуулар буолаллар. Олох салҕанан бара турар...

ДЫННЭЭХ ТАПТАЛ КҮҮҮЭ

Даша БАРАШКОВА,

11 кылаас, 2008 сыл

Иннинэн сирэйдээх, иэҕэйэр икки атахтаах, обуруктаах өйдөөх киһи-аймах барахсан Орто туруу бараан дойдуга кэрэни кэрэһэли, үтүөнү үксэтэ айыллан кэлэр. Ол гынан баран, сырдык уонна харана мэлдьи кэккэлэһэ хаамса сылдьаллар. Бу олох көстүүлэрэ хас биридди тэбэр сүрэҕи арыт табасуолга

сирдииллэр, арыт дынг суолтан туораталлар, тус-туспа дьылҕалыылар.

«Дьылҕа» уонна «төлкө» диэн тыллар ис күүстэрэ Николай Гаврилович Золотарев – Николай Якутскай «Төлкө» романыгар Бүлүү өрүһүн үс улууһун киэнник сураҕырбыт Орто Бүлүү бастын баайа Харатаайап кулуба мааны соҕотох кыһын дьылҕатыгар кэпсэнэр.

Оччотооҕу кэм суруллубатах сокуона олус да тыйыс, дьулаан буолар эбит. Тоҕо былыр баай сэниэ дьон хайаан да биллэр-көстөр ыалы кытта уруулаһан олоруохтаахтарый? Тоҕо эдэркээн кыыс баай бардам уолга эргэ барыахтааҕый? Былыр эдэр оҕолор дьылҕаларын, инники олохторун ийэлээх аҕа эрэ быһаараллара саныырга сүөргү.

Мин харахпар Маайа үгүстүк дьон быһыыгар сырдыктыын-хараналыын ыкса куустуһан турара көстөр. Көстөр кини таптыыр киһитин Сүөдэрдиин таптал дьикти умсулҕаныгар уйдаран, олох ыарахаттарын тэлэрэ.

Эдэр дьонно таптал олох уостубат утаҕа буолан, ыра санаа туолар суолугар эрэннэрэрдии угуйар. Кинилэр Бүлүү сириттэн Нам дойдутугар ыраах айанна туруналлар. Мантан саҕаланар икки таптыыр сүрэхтэр олох ыарахан очурдарын көрсөллөрө. Маайа оёйō оóйōоё аёйōоíóí тапталлаах киһитин кытта ааааёара миэхэ, билинни эдэр ыччакка, сорох түгэнэ өйдөммөт, ол гынан баран сөхтөрөр.

«Ас суох буолан аччыктыыры, танас суох буолан саатары, тонору билбэт» эдэркээн кыыс таптыыр киһитин батыһан, Дьаакыбылап кулуба хамначчыта буоларын көрөргө ыарахан. Харатаайап мааны оҕото хайа да сир түгэҕэр бардар, хайа да кирдээх, ник сыттаах хотонно хоннор, тырыттыбыт тагастаах ынах саабын күттэр, биирдэ да төрөөбүт алааһыттан тэйбитин кэмсинэр тылы эппэт. Бу буолар – Маайа күүстээх санаата, таптыыр киһитигэр бэриниитэ.

Айымньыга таптаһар дьон олоҕор баай-тот бардымсыйыыта, кыраны-кыамматы сэнээһин, күлүү-элэк оностуу, ыраас тапталы буорга-сыыска тэпсии - олох харана өрүттэрэ - бииртэн биир солбуллан, мэхэй буолан тураллар. Онтон толлубакка Маайалаах Сүөдэр истин таптал кынатыгар олорсон, киһи хара буолар суолу тобулаллар. Манна көстөр дынг таптал ыарахаттары тулуйар күүһэ. Таптыыр киһи тугу

барытын тулуйар, кыайар диэн этэллэрэ айымньыга толору арыллар.

Маайа олох араас охсууларыттан уолуйан, куттанан кэннинэн чугуруйбат киһи. Кини дьон эрэ барыта үйэтин сааһын тухары куттанар Дьаакыбылап кулубаҕа хорсуннук, бигэтик үктэнэн киирэр. Ол кэмтэн эдэр ыалга олох сана аартыктара арыллаллар. Сүөдэркэ ийэтэ Огдооччуйа куруутун харана, ыар баттал батыстын, холорук силлиэ тэйбэтин диэн кырыыһа тапталаахтары куттаабат. Маайа ымыы чыычаах ыллыыр ырыатын, үрүн күн мичээрин Сүөдэрдиин билиэн баҕарар санаата туолар. Олох туох баар сүмэтэ, уйулҕа умсулҕаннаах үрдүк анала баайга эрэ буолбатаҕын автор өссө төгүл көрдөрөр.

...Икки кылыгырас сүүрүктээх, дьэп-дьэнкир уулаах, эрчимнээх үрэхтэр холбоһон уолан бүппэт үрэх буолан, күн уотун күлүмүгэр күлүмнүү оонньоон киэн байҕалга уста турдулар.

УЛУУ КЫАЙЫБГА СҮГҮРҮЙЭН

Алеша СТРУЧКОВ,

11 В кылаас, 2011 сыл

Бу орто туруу бараан дойдуга биһиги дьоллоох, эйэлээх олоххо олоробут. Толкуйга түстүм... бары билэбит, ол ааспыт кэмнэ, биһиги сүрэхпитигэр оспот баас буолан инмит түгэни. Арҕааттан айыллан харааран барбыта халлааммыт, тимирэн түспүтэ дойдубут фашист кутаатыгар. Ол ынырык ыксал кэмнэргэ бар дьоммутугар эрэл эрэ сырдык суолга сирдээбитэ. Барахан да кэмнэр ааспыттар эбит...

Мин олунньу ый сырдык күнүгэр, эһэлэрбит-эбэлэрбит ууммут күн көмүс бэлэхтэригэр, кыһыл хаанынан сууйуллубут сылаас эйэ кэмигэр төрөөбүтүм. Ийэм-аҕам сылаас иэйиитинэн оҕо сааспын атааран этэннэ турдаҕым, бу уон ахсыс сылбар... Уон аҕыс саас... Санаатахха да элбэҕэ суох... Эдэрбин... Олоххо көрүүбүн, эрэлбин чингэтэн-кэнгэтэн иһэбин.

Билинни эйэ кэм сорох ыччатын көрөбүн... Көрөбүн – хомойобун. Дьол диэн тугун билбэккэ хаамсаллар, сыалларын сиппэккэ арыгыга, табахха былдьатан, дууһалара долгуйбат, тааһыар кутталлаах... Тоҕо кинилэр итинниккэ тийдилэр? Мин санаабар, киһи олоҕун харыстыахтаах. Дьоллоох олох

бэлэхтээбит кинитигэр ытык иэнин төлүөхтээх. Биниги тыынарбытын умнубапшыт, ол курдук умнуо суохтаахпыт тыынар салгыммытын биэрэр дьоммутун.

Бу суруйбут санааларбын саха литературатын айымньылара, хоһоонноро дууһабар инэрбиттэрэ. Дойдум барахсан ол сэттээх сэриигэ, хааннаах кыргыһыга элбэх да эдэр оҕоһун сүтэрдин. Сүгүрүйэбит сэрии толоонугар, буор анныгар хаалбыт эдэр дьоммутугар. Өйбөр онорон көрөбүн: саха саллааттара сэриигэ баралларын... элбэх саллаат дьонун хомотумаары, эрэл хааллараары төннүөхпүт диэбиттэрэ. Ону Тимофей Сметанин “Бырастыылаһыы” хоһоонугар суруйбута.

...Дьылҕа хаан – тыйыс. Үгүс киһи сэрии толоонугар геройдуу өлбүтэ. Кинилэр аны тапталаах Өлүөнэ эбэ кытыгытынан хаампаттар, төрөөбүт алаастарын устун күүлэйдээбэттэр, кырдыаҕас тыаларын аарыма маһын лабааларын чээлэй күөбүнэн чэмэлиһэр сэбирдэхтэрин сибиэһэй сытынан тыымматтар.

Ол оннугар кинилэр биһиэхэ Аар айылҕабыт кэрэтин, сырдык, эйэлээх олоҕу бэлэхтээбиттэрэ. Олох суолуттан туораабыттара таах хаалыа суохтаах, ол туһугар, өрүүтүн дьолу биэрбит дьоммутун чиестээн, өрө тутта ааттаан олоруохтаахпыт.

Мин эдэрбин... ол да буоллар үрдүктүк ааттыам геройдарбытын, Улуу Кыайыыга сүгүрүйэн.

ЫРА САНААМ ТУОЛУОХТУН!

*Майя ЗАХАРОВА,
10 В кылаас, 2010 сыл*

Ыраас дууһабар куустаран үөһээ көтөн тахсыабым, баҕа санаам ыратынан дьоллоох олоҕу олоруоҕум!

Ыраас санаалыын сиэттиһэн олох долгунунан устун оргууй-оргууй устабын... Олоҕум миэхэ арылхай, тулалыыр миигин итэбэл, эрэл уонна таптал. Ол курдук сорох күн... Сорох күн туох түгэнигэр эрэл кыыма, истин дьүөгэм кэриэтэ буолан санаабын өрө көтөбөр, күүспэр күүс эбэр, дууһабын чэлчэтэр. Арыт күн... арыт күн кыараҕас, хараҕа хоско хаайыллыбытты тыным-быарым ыгыллар, өйүм-санаам буккуллар кэмигэр итэбэл уота, чугас киһим кэриэтэ буолан куһаҕаны умуннарар, санаабын сааһылыыр, көнө суолга илдьиттиир. Биир эмиэ күн... Биир эмиэ

күн ыарыыны кытта ыаллаһар, куһаҕаны кытта кэккэлэхэр таптал кута уота мин ийэм, аҕам, бииргэ төрөөбүттэрим кэриэтэ буолан күүс-көмө, өйөбүл-тирэх буолар.

Билигин олорон, Орто курбуу дьабыл дойдуга дойдуга туох сыаллаах-соруктаах кэлбиппин толкуйдаан көрөбүн:

Күн сырдыгын көрөөрү,
Олох бэрдин билээри,
Сырдыкка-ырааска талаһаары,
Үөрүүнү-көтүүнү тосхойоору,
Тулалыыр эйгэбэр туһалаары,
Киһи киһитэ буолаары,
Күн анныгар кэлэн турдабым!

Ама, баара буолуо дуо олоҕу таптаабыт киһи? Ама, баара буолуо дуо, кэрэҕэ таласпыт киһи? Суох, мин санаабар, суох! Хас биирдии киһи ийэ иһигэр үөскүөбүттэн ыра санаалаах, күн сириҥ көрүөбүттэн сырдык ыралаах буолар.

Орто дойду олоҕо остуоруйатыттан уратыта диэн манна көрсөбүн элбэх оһолу, ол эрэн бу сылдьан булабын орто дойду дьолун...

Олохпут төһө да ыараханнардаабын иһин ыра санаа хайаан да баар буолуохтаах. Сырдык туоларын туһугар харыстаа эн үс аптаах иэйиини – Итэҕэли, Эрэли уонна Тапталы!

Сүрэхтэн тахсыбыт тылларым
Уоскуйа иликтэр билигин даҕаны,
Улуу дьон талааннарын
Үйэтитиэм мин бу олоххо...

ТУОХТАН ДА ТОЛЛУБАТ ЭР ХОҕУУН

Ира САВВИНА,

11 В кылаас, 2015 сыл

Эркин курдук эрэнэр эр дьоммут, дурда-хахха буолар убайдарбыт, алаһа дьизэбит тойоно буолар аҕаларбыт эрэ баар буоланнар дьоллоохтук олорбут. Ким сөбүлэһиэ суоҕай бу этиини кытта?!

Сахаларга дьын эр киһини, биллэн турар, омуннаах олонхо бухатыырын кытта тэннииллэр. Дьулусханнаах дьолуо манан халлаан дьураатыгар тура төрүөбүт дьулусхан субуйа сүүрүк аттаах Дьулуруйар Ньургун Боотур обургуну – бу баар олонхо

дойдутун дьин эр хоһууна! Сүдү күүстээх, модун бэйэлээх, мындыр өйдөөх, сытыы-хотуу уол оҕото, булчут үтүөтэ, киһи мааныта буоларга хайа баҕар уолчаан дьулуһар.

Саха эр хоһуунун ойуулуур норуоппут биир улуу киһитэ – Тыгын Дархан тойон. Төһө да былыргы былдыаһыктаах дьыллар быралыйар мындааларыгар төрөөн-үөскээн, олох олорон ааспыт киһи буоллар, кини туһунан хас биирдии саха билэр. Тыгын Дархан биһиги омукпутугар сүнкэн суолталаах киһи буоларын өйдөөннөр, норуоппут биир бастын суруйааччылара – Далан уонна Кындыл - айымньыларыгар үйэтиппиттэрэ.

Эр киһи былыр-былыргыттан бултаан-алтаан, үлэлээн хамнаан дьэ кэргэнин иитэр-аһатар эбит буоллаҕына, билинни кэмнэ олох сайдан, уларыйан истэҕин аайы, эр дьоммут эмиэ уларыйдылар, сорох сорохтору «намнаатылар» да диэххэ сөп. Арыгы, хаарты, иирсии-баайсыы, өй-санаа сыппааһына – бу барыта баар көстүү. Хомолтолоох. Ийэлэри, оҕолору, бар дьону көмүскүүр аналлаах, Аан дойду киэн киэлитин харыстыыр оноһуулаах дьоммут ити курдук буола сылдьаллара ыар көстүү. Маны күннээҕи олоххо, былааска, үлэҕэ-хамнаска дьахтар аймах оруола, кыттыгыта улааппыта туоһулуур.

Дьахтар дьэ иһигэр хаайыллыбакка эрэ, олох долгунугар тэнгэ умсуһура, биллэн турар, куһаҕана суох – олох сайдыбытын көрдөрөр. Ол эрэри, кини умнуо суохтаах бу Орто дойдуга туох аналлаах кэлбитин, туох иһин олорорун, ытык изһин. Кыыс куруутун намчы, сэмэй буолуохтааҕын, кини ис санаатын, тугу күүтэрин – көһүтэрин Н. Михалева – Сайа «Күүтэбин эйиигин, эр хоһуун» хоһоонугар ааҕыахха сөп.

Дьахтар бу олоххо Ийэ буолар аналлаах буоллаҕына, эр киһи бу олоххо Аҕа буолар оноһуулаах. Аҕа буолар – мээндэ буолбатах, хайа баҕарар ыалы аан маннай аҕатынан көрөллөр. Кини эрэ баар буоллаҕына ыал толору буолар, көмүскэллээх, хааччыллыылаах аахсыллар. Ону таһынан, оҕо уонна аҕа сыһыаннара, ордук аҕа көмөтө, хайҕабыла, оҕо улаатарыгар, киһи-хара буоларыгар сүнкэн оруоллаах. Холобур аҕаллаахха, мин тус бэйэм тапталаах аҕаккам баар буолан дьоллоохпун дэнэбин, олоҕу таптырыга үөрэммитим, кини таптальгар угуттанан улааттым. Аҕабар дьоллоох, сырдык оҕо саас иһин махтанабын.

Эр дьон биһиги олохпугар суолталара сүнкэн. Урут-уруккуттан оннук этэ, инникитин даҕаны оннук буолуоҕа диэн эрэнэбин. Эр хоһууннарбытын өрө тутуохха, ыарахан кэмнэ күүс-көмө буолан өйүөххэ!

ИЙЭ ТАПТАЛА

*Леванна ИВАНОВА,
10 кылаас, 2020 сыл*

Ийэ таптала диэн тугуй? Ийэ таптала - үрдүк айыылар бастакы сүрүн бэлэхтэрэ. Ийэ таптала Аан дойдуга саамай күүстээх. Ийэ ыраас таптала күн сылааһын кэриэтэ сүрэххин сылаанньытар, күүс-уох угар. Мин ыраах айанна туруннахпына, эбэтэр дьиэбиттэн тэйдэхпинэ ийэм барахсан истинг-иһирэх тыллара миэхэ аргыс буолаллар. Ийэккэм таптала өрүүтүн күн буолан мин олохпун сырдатар.

Ийэ күүстээх таптала сахалыы тылынан аан бастаан суруллубут Афанасий Яковлевич Уваровскай «Ахтыылар» айымньытыгар сөҕө ааҕабыт. 1848 сыллаах айымньыга ийэ оҕотугар сүбэтэ-амата, суолун сирдээн биэрэрэ киһини сөхтөрөр.

А.Я. Уваровскай 40 сыл устата бииргэ олорбут нуучча кэргэннээх да буоллар, оҕотугар ийэ тылын өрө тутарга үөрөспүт. 19 үйэтээҕи саха дьахтара барахсан олус да киэн көрүүлээх. Нуучча аҕалаах оҕотун ийэтэ сахалыы үгэстэри, олонхону, төрүт тылын, сахатын норуотун таптыырга иппитэ. Афанасий Яковлевич бэйэтин туһунан суруйбут айымньытын кэннигэр “Эр Соҕотох” олонхону, алта таабырыны уонна чукуна кыыс ырыатын киллэрбит. Бу ийэтин үөрэбин үтүө түмүктэрэ дии саныбын.

Автор хайдахтаах курдук итиитик-истинник ийэтин ыарахан олобун кэпсиригиттэн ийэ уонна оҕо таптала истин сыһыана манна көстөр. Ийэтэ барахсан уон икки оҕотун уонна кэргэнин көмөн баран биир баар суох уолун Афанасийы кытта хаалахтаабыт. “Эйиигин Саха таптаата, хойут да таптыаҕа” диэн оҕотугар саха норуотугар бигэ эрэлин көрдөрөр. Кини оҕотугар үтүө үгэһин инэрэн баччаанна дылы аатын ааттатар киһини иитэн таһаарбыт. Өлөөрү да сытан оҕотун харыстыы, быһыны сатаан “Эн Дьокускай гуорадыгар хаалыма, дьиэбин үпкүн

атыылаа, бэйэн бар согуру дойдуга” диэн сүбэлиир. Бу үөрэбэ суох саха дьахтара оҕотун инникитин ыйан биэрэриттэн соһуйа аахтым. Дьон, норуот, дойду сайдыытын билэр буолан, “... бу мантан күнүү үөскүөбэ, күнүү эйиигин тылга ингиннэриэбэ, көнүлгүн баайыаба, алдьархайга угуоҕа” диэн ийэтэ итинник сүбэлээтэбэ. Ийэ сүрэбэ Дьокуускайга буола турар балаһыанньаны (политиканы да диэтэхпинэ сыыспатым буолуо) билэр буолан эттэбэ дуу? Оҕотун Дьокуускай куорат иһигэр сүгүн олордуохтара суоҕа, киһи-хара онорон таһаарыахтара суоҕа диэн олобун бүтэһик күнүгэр, чааһыгар тийэ долгуйа сытаахтаабыт.

Ийэлэр барахсаттар утуйар ууларын умнан, түүннэри-күнүстэри биһиги туспутугар кыһаллаахтыыллар. Мин ийэм мындыр өйүнэн, кини кэрэчээн көрүнүнэн, кини көрсүө-сэмэй майгытынан кимиэхэ да тэннэммэт, ийэбинэн олус киэн туттабын. Айыыларбар махтана саныыбын манник ийэлээхпиттэн! Мин аламай күнүм, аанньалым, ийэккэм хомойбут харахтарын көрөртөн куһаҕаны билбэппин. Куруутун күлэ-үөрэ, дьоллоно эрэ сырыт, мин кэрэ сибэкким!

Иһит доҕоруом, куһаҕан да буол, үчүгэй да буол эн ийэн мэлдьи эйиигиттэн ордук күүскэ кими да таптыа суоҕа. Бу олоххо ийэтэ суох улааппыт, улаатан иһэр оҕолор биһиги кэккэбитигэр бааллар. Ийэ тапталыттан маппыт оҕолору атаҕастаама, баттаама, кинилэри бүөбөйдээ, харыстаа. Оччобуна бу сиргэ үтүө сүрэхтээх дьон элбиэбэ диэн бүк эрэллэхэппин.